
פרק ה

"הואיל משה באר את התורה": פירוש המשניות

- ◆ הרמב"ם הצעיר כמנהיג במרוקו
- ◆ צופה ומביט
- ◆ "ראשית כל דגני"
- ◆ מרבינו הקדוש עד רבינו משה
- ◆ מצב לימוד המשנה לפני הרמב"ם
- ◆ מפרשי המשנה שקדמו לרמב"ם
 - פירוש הר"ש מול פירוש הר"מ
- ◆ "התועליות הגדולות"
- ◆ "כמבוא למתחיל בעיון"
 - ביאור מהיסוד / כזה ראה והבן: ציורים לעזר / הצלחת הרמב"ם - פירושו נלמד גם על ידי יהודים פשוטים
- ◆ "ואשתדל בכל זה לקצר הלשון"
- ◆ התועלת החמישית: "להסביר יסוד מהיסודות"
- ◆ "מאימתי קורין את שמע בערבית"

משניות מסדר טהרות עם פירוש החכם הגדול

רבינו משה בר מיימון ז"ל ועם פירוש הגאון הרב רבינו שמשון
בעל התוספות משנא זצ"ל נדפס ונחקק בשנת ש"ו לפ"ק

פה

ויניציאה

ביתבן ששן ביתהארון מארקין אנטוניא יושטיניאן

חלק מהשער לפיה"מ - סדר טהרות - דפוס ויניציה

פיה"מ לסדר נזיקין, מנטובה, ה'שכ"ב (1562)

"הואיל משה באר את התורה": פירוש־המשניות

ה ספר התורני הראשון שפרסם הרמב"ם ונשתמר לדורות בשלימותו¹, הוא פירוש־המשניות (להלן: פיה"מ) שנכתב "בלשון הגרי² בלשון צח עד מאוד"³.

רבינו החל במלאכה של כתיבת הספר עוד בזמן מגוריו במרוקו, כשמלאו לו עשרים ושלוש שנה בלבד. הוא המשיך במלאכה תוך כדי מנוסתו לארץ־ישראל, והשלים אותה כשנתיים אחרי שהגיע למצרים⁴ כשהוא בן שלשים שנה⁵.

גם בימי נסיעתו באניה בסערת הים, לא עזב רבינו את קולמוסו, והמשיך במסירות־נפש לחבר את הפירוש הנפלא שעתידי להאיר את לימוד המשנה לדורות ארוכים. וכך מתאר רבינו בסיום פירושו, את תולדות חייו העמוסים, את ייחוסו הרם, ואת דרך כתיבת הפירוש תוך תלאות ונדודים קשים:

כבר השלמנו חיבור זה כפי שייעדנו, והנני מבקשו יתעלה, ומתחנן לפניו שיצילני משגיאות. ומי שימצא בו מקום פקפוק או שנראה לו בפירוש הלכה מן ההלכות ביאור טוב ממה שבארתי, יעיר על כך וידינני לזכות, כי מה שהטלתי על עצמי בזה אינו מעט, ולא ביצועו קל... **ובפרט בהיות ליבי טרוד לעתים קרובות בפגעי הזמן, ומה שגזר ה' עלינו מן הגלות והנדוד בעולם מקצה השמים ועד קצה השמים.** ואולי כבר קבלנו שכר דבר זה – "גלות מכפרת עון"⁶.

יודע הוא יתעלה, כי יש הלכות, מהם שכתבתי פירושן במסעותי בדרכים, ומהם עניינים רשמיים בהיותי על גבי האניות בים הגדול... ומה שתיארתי ממצבי במשך זמן חבור פירוש זה הוא שגרם שנשתהיתי בו זמן רב.

אני משה בר' מימון הדיין, בר' יוסף החכם, בר' יצחק הדיין, בר' יוסף הדיין, בר' עובדיהו הדיין, בר' שלמה הרב, בר' עובדיהו הדיין, זכר קדושים לברכה⁷. התחלתי לחבר פירוש זה ואני בן שלש ועשרים שנה, והשלמתי אותו במצרים, ואני בן שלשים שנה שהיא שנת אלף וארבע מאות ותשע ושבעים לשטרות (ד'תתקכ"ח 1168).

סיום פיה"מ, מסכת עוקצין, פרק ג משנה יב

להלן נעסוק בהרחבה בטיבו ומהותו של פירושו למשנה, אך תחילה חשוב להקדים שני דברים יסודיים על הרמב"ם עצמו.

הרמב"ם הצעיר כמנהיג במרוקו

מקובל אצל לומדי כתבי־הרמב"ם, שרבינו כתב את פירוש־המשניות בצעירותו, טרם היה מעורב בצרכי ציבור. אך כפי שהבאנו בפרק הראשון (מאחת האיגרות של הרמב"ם⁸), עולה כי כבר אז נחשב בין מנהיגיה של יהדות מרוקו. ואמנם, סימנים ברורים לכך אנו מוצאים בפירוש־המשניות, שם ישנם קטעים בהם נוקט רבינו בסגנון של מרא־דאטרא הפונה לקהילתו ומנהיג לצאן מרעיתו.

אך לשיטה שנולד בד'תתצ"ח 1138, הרי שהגיע בגיל עשרים ושבע). ומכיוון שסיים את פירוש־המשניות בגיל שלשים (כעדות עצמו המובאת לקמן "והשלמתי אותו במצרים ואני בן שלשים שנה") – הרי שרק את הסיום ממש כתב במצרים.

6. נזהר רבינו בלשונו כדי להזהיר שמי שנדמה לו שמצא דבר שאינו נכון שרק "יעיר", אולם לא לתקן ובודאי שלא לשלוח ידו למקור, כי יתכן ואף קרוב לודאי שהמגיה עצמו טועה (הערת הרב קאפח).

7. ברכות נו, א. סנהדרין לז, ב.

8. קטע זה מיוחד ביותר מכיוון שזו הפעם היחידה שמזכיר רבינו את שושלת משפחתו ומפרט עד שבעה דורות.

9. את האיגרת כתב הרמב"ם בשנים מאוחרות הרבה יותר, לתלמידו האהוב רבי יוסף ב"ר יהודה: "וכבר שמעת בלי ספק מה שהיה ביני ובין ר' יהודה הכהן ז"ל בן מר פרחון,

1. על הספרים האחרים שכתב רבינו אך לא התפרסמו (וכנראה שגם לא הושלמה כתיבתם), ראה לעיל בפרק ד' – 'כתבי־הרמב"ם'.

2. כך כינו את הערבית, ע"ש הגר אם ישמעאל (ובכך הדגישו את מעלת לשון הקודש לגבי הערבית, כשרה הגבירה לגבי הגר השפחה).

3. כלשון הזה כותב רבי יוסף נ' אלפילאל הרופא, מתרגם סדר מועד בהקדמת תרגומו: **"הואיל משה באר את התורה הזאת, ובכללם ומבחרם פירוש המשניות שעשה לשיתא סדרי, בלשון צח עד מאוד"**.

4. השערותיו שהרמב"ם התחיל את כתיבת הסדר האחרון, סדר טהרות, כשהגיע למצרים. ראה הטבלא שהבאנו בפנים.

5. הרמב"ם היה בגיל שלשים שנה כשעלה לארץ הקודש (בשנת ד'תתקכ"ה 1165, לפי השיטה שנולד בד'תתצ"ה 1135).

להדגשת העניין, יוסיף לעתים הרמב"ם בפירושו למשנה מילים של התפעלות ורגש, כמו, "והתבונן בביטוי הנפלא הזה האמור בעזר אלהי"¹⁰; "והבן את החילוק הזה... כי נפלא הוא"¹¹. ובכלל, לעתים קרובות הרמב"ם פותח או מסיים קטע מסוים בפירושו למשנה בדברי זיכור ולהבין את הפירוש, בלשונות כמו: "זכור זה"; "הבן זה"; "דע זה", וכדומה.

הדעת נותנת כי הרמב"ם עשה זאת, לא משום שלא היה יכול לעצור את רגשותיו, אלא כדי לעורר את תשומת הלב של הלומד – לסייע לו במאמץ להתבונן ולהעמיק בדברים, ואגב כך להעריך את ההשקעה הגדולה שהשקיע הרמב"ם בפירושו.

יתר על כן: בניגוד לדרכו במשנה-תורה, שם הוא מסתפק במשפט קצר כדי להביע אי-הסכמה לדעה מסוימת¹², הרי בפירושי-המשניות הוא דוחה דעות שלא נראות לו בנימוקים מפורטים, ואינו נושא פנים לאיש, ואפילו כלפי גדולי ישראל הוא משתמש בביטויים חריפים! אין ספק שאת חריפותו נעשה מתוך תחושת האחריות המוטלת על כתפיו לסלול דרך חדשה, ללמד דעת והנהגה ברורה ונחרצת.

אחת הדוגמאות הבולטות, היא מחלוקתו של הרמב"ם עם רבינו סעדיה גאון¹³ בעניין קידוש החודש. הרס"ג היה סבור¹⁴ כי עיקר קביעת החודש אינה לפי ראיית העדים אלא לפי חשבון קביעת המולד שנעשה על ידי בית הדין, בעוד שלדעת הרמב"ם קביעת החודש היא דווקא לפי הראייה (ורק בזמן שאי-אפשר ע"פ הראייה, קובעים בדיעבד לפי החשבון).

בנושא זה רבינו יוצא מגדרו, ומאריך ביותר ומתבטא בחריפות ובצורה סמכותית, ומרוב תמיהתו מליץ זכות על הרס"ג ש"היתה מטרתו בדבר זה לגנוח את יריבו".

הנה קטע קצר מתוך אריכות הדברים:

ואני מתפלל על אדם שמכחיש ומתווכח בדבר הברור ואומר שדת היהודים אינו בנוי על ראיית החדש אלא על החשבון בלבד והוא מאמין בכל הלשונות האלה, ואיני חושב שהאומר כן מאמין בכך, אלא היתה מטרתו בדבר זה לגנוח את יריבו באיזו צורה שתהיה שלא בצדק או בצדק כיון שלא מצא מפלט מלחץ הויכוח. ומה שראוי שאתה תאמין שעיקר דתנו בנוי על הראייה...
פיה"מ, ראש השנה פרק ב משנה ז

צופה ומביט

ועוד נקודה: הרמב"ם התבונן במראה עיניו ואת כל מה שראה בכל מקום שהיה, הן בספרד הן בצפון אפריקה והן בארץ מצרים, זכר היטב, ובמידת הצורך כתב והעיד על כך בפירושי-המשניות. בפרקים הבאים נגלה כיצד, מדי פעם בפעם, משלב רבינו בפירושו למשנה דברים אישיים – תופעה שכמעט לא מצויה במשנה-תורה.

ומכאן נעבור אל פירושי-המשניות עצמו.

12. ולדוגמא: "ואבא מרי מן האוסרין ואני מן המתירין" (הלכות שחיטה, פ"א ה"י); "אלמנה שבאת לבית דין לתבוע מזונות: יש מי שהורה שפוסקין לה מזונות ואין משביעין אותה, ואין ראוי לסמוך על הוראה זו מפני שנתחלף לו הדבר באשה שהלך בעלה למדינת הים" (הלכות אישות, פ"ח ה"ט).

13. וזאת למרות שהרמב"ם העריך ביותר את רס"ג, כנראה מתוך דברי הרמב"ם עליו באגרת תימן: "כמעט אבדה דת ה' לולי היה הוא ז"ל (=רס"ג), כי גלה עמקותיה וחזק כח נחלשיה, והרביצה ושמרה בלשונו ובקלמוסו... והוא ז"ל כל מעשיו לשם שמים".

14. ראה פירושי רבינו סעדיה מהדורת הר"י קאפח שמות יג, הערה 2. ובנספחות עמ' קעד לפרשת בא.

בשתי שאלות מן הטרפות. וכן ביני ובין דיין סג'למסה (=עיר במרוקו) בגט. וביני ובין אבי יוסף בן מר יוסף נ"ע בענין שבויה, והרבה כמו אלו" (איגרות הרמב"ם, עמ' תכא). עדות ברורה לעיסוקו של הרמב"ם בצרכי ציבור באותה תקופה היא 'איגרת השמד' המפורסמת שכתב לפני שעזב את פאס.

10. "והתבונן בביטוי הנפלא הזה האמור בעזר אלהי באמרו "כל שלא חס על כבוד קונו", הכוונה בזה מי שלא חס על שכלו, כי השכל הוא כבוד ה'" (פיה"מ, חגיגה פ"ב מ"א).

11. "והבן את החלוק הזה שבין הבטול וההפרה כדי שלא יהיו הלשונות סותרים זה את זה – כי נפלא הוא" (פיה"מ, נדרים פ"י מ"ח).

"ראשית כל דגני"

רבינו לא העניק שם לפירושו על המשנה¹⁵. בדורות הראשונים כונה הפירוש 'כתאב אל סראג' או 'ספר המאור'¹⁶, ולדורות התפרסם כ'פירוש המשנה' או 'פירוש המשניות' סתם.

על תוכן הספר ומקורותיו, מפרט רבינו בהקדמתו, בלשון הקודש¹⁷ ובחרוזים¹⁸:

התקבצו חכמים ועמדו על עמדם¹⁹ / כי זבד טוב אזבדכם²⁰ / לכו בנים שמעו לי יראת ה' אלמדכם²¹.

...והוא תרומת ייני / וראשית כל דגני / מדושת וכן גרני.

אכלו משמנים ושתו ממתקים²² בני / אכלו רעים, שתו ושכרו נבונים²³ / זה השולחן אשר לפני אדני²⁴.

והוא פירוש המשנה אשר שיננו²⁵ אבותיכם / וביאור הגדרות אשר גדרו הרועים מנהלי עלותיכם²⁶ / ועיקרי היסודות אשר המה יסודותיכם / והמנהגות והגזירות והתקנות אשר תקנו בעלי גבורותיכם / "מן היום אשר צוה ה' והלאה לדורותיכם"²⁷.

והנה הוא (=פיה"מ) כמגדל דוד עומד על תליו / אלף המגן תלוי עליו – עם כל כלי מלחמות הגיבורים / כל שלטי הגיבורים²⁸.

אני משה בן מימון הספרדי בניתיהו / ומים התלמוד משיתיהו²⁹ / ומספיר התוספתא יסדתיהו

את השיר הזה של רבינו, בדרך פילוסופית! הוא כינה את החיבור: 'התקבצו חכמים' על שם המילים הראשונות של השיר של הרמב"ם. למעשה, המחבר ניצל את ההזדמנות, ופירושו חורג לפעמים ממסגרת פירוש, עד שניתן לומר שהוא כחיבור העומד בזכות עצמו, אך עדיין סובב את השיר של רבינו. החיבור ראה אור על ידי הרב יוסף קאפח, והוא נמצא בלקט מאמריו המכונה, 'כתבים' כך ג.

19. להאזין לדברי. ע"פ דניאל ייא – "ויאמר אלי דניאל איש חמדות הבן בדברים אשר אנכי דבר אליך ועמד על עמדך".

20. מתנה טובה אתן לכם – הכוונה לפירושו למשנה, כדלהלן.

21. תהלים לד:יב.

22. נחמיה ח:י.

23. בעלי בינה ודעת.

24. יחזקאל מא:כב.

25. כלומר, שלמדו ולימדו.

26. עפ"י ישעיהו מ:יא – "כרועה עדרו ירעה בזרעו יקבץ טלאים ובחיקו ישא עלות ינהל". ומשמעו שרועי ישראל גדרו גדירות לצאנם, כמאמרי חז"ל "בקעה מצא וגדר בה גדר" (עירובין ו, א), "ועשו סייג לתורה" (אבות פ"א מ"א).

27. במדבר טו:כג. מאז ניתנה התורה על הר סיני.

28. ע"פ שיר השירים ד:ד – "כמגדל דוד צוארך בנוי לתלפיות אלף המגן תלוי עליו כל שלטי הגיבורים". וכוונתו שפירוש המשניות הוא בנין מפואר "עומד על תליו", הכולל את כל התורה שבעל פה ומכיל את מלחמות ה' של חכמי ישראל "הגיבורים".

29. כידוע, מקור השם 'משה' הוא "כי מן המים משיתיהו" (שמות ב:י). ועפ"ז מובן הקשר כאן: "אני משה בן מימון בניתיהו / ומים התלמוד משיתיהו".

15. בניגוד למשנה-תורה ומורה-נבוכים שהם שמות שבחר הרמב"ם עצמו.

16. ראה שו"ת תשב"ץ (ח"א סימן קלו): "וחיפשתי בפירוש המשניות שחבר הרמב"ם בלשון ערב הנקרא 'אלסראג' (=מאור). ובהקדמת הצדה לדרך: "והוא חיבר בבחרותו פירוש למשניות ששה סדרים וקראן ספר המאור".

רמז לשם 'מאור' ניתן למצוא גם בהקדמתו של אחד המתרגמים הקדומים של פיה"מ, רבי יהודה אלחריזי: "פירוש המשניות שחיבר רב הגדול נר ישראל... אשר העלה מזוהר התלמוד מנורות. והיו למאורות. לפקוח עיניים עיוורות... רבנא משה נ"ה, בן הרב רבי מימון ז"ל... והעתקתי פרוש זה הרב, ללשון הקודש מלשון ערב. והפכתי מאוריו למזרח מן המערב...". אמנם, הר"י קאפח מעיר (מבוא לפיה"מ, הוצאתו, עמ' 20) כי "בשום מקום בספרי רבינו ובכל כתבי-היד העתיקים אין זכר לדבר שקרא רבינו את פירושו על המשנה בשם 'ספר המאור'. וכבר הוכח על ידי רבים וטובים ששם זה לא הונח לפירוש זה של רבינו כלל, לא על ידי רבינו ולא על ידי זולתו. ורק בבית הכנסת שב'חאלב' (ארם-צובה שבסוריה) נהגו לכנות אותו טופס של המשנה עם פירוש רבינו 'אלסראג' מתוך הערצה לרבינו ולתורתו שהוא להם כנר, כדרך שנהגו בתימן לכנות טופס חמשה חומשי תורה הכתובים על ספר בדקדוק המסורת ובדיוק הנקוד והטעמים 'תאג' (=כתר), ולא שהתורה שמה כתר. ומעולם לא שמענו שם זה בתימן, עם כל דבקותם ברבינו משה ובתורתו".

17. ההקדמה נכתבה על-ידי רבינו בלשון הקודש, ואיננה מעשה תרגום מערבית כשאר חלקי הספר.

18. ידועים הדברים, שחכמי-תימן היו אדוקים במשנתו של הרמב"ם, הן בהגות פילוסופית, והן הלכה-למעשה, ולרוב חביבותם כל אות שיצאה מקולמוסו של הרמב"ם היתה יקרה בעיניהם. הדברים הגיעו לידי כך, שקם אחד מחכמי תימן, כמאתיים שנה לאחר פטירת הרמב"ם (אחר ה'ת"ר 1440), בשם רבי עמרם בן שלמה קאפעי, וערך חיבור שלם לפרש

/ ובפוך 'ספרא' רבצתיהו³⁰ / ומזהב 'ספרי' טחתיהו / ובדברי הגאונים סמכתיהו / וכסף הצרוף זקקתיהו³¹.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

מלשוננו של הרמב"ם כאן, "ראשית כל דגני", עולה כי רבינו מעריך את ספרו זה כ"ראשית" חיבוריו העתידיים לבוא³². ואכן, באותה שעה, כבר נרקמו במוחו של המורה-הגדול תכניות גדולות מאוד. סביר להניח, כי לפחות ברמת הרעיון, גם תכנית הענק לחיבור המשנה-תורה שיצאה לפועל רק כעבור שנים, כבר הייתה אז במחשבתו.

גם מתוך הקדמת רבינו לספרו-הבא, ספר-המצוות, ניתן לראות עד כמה החשיב הרמב"ם את פירושו למשנה – "החיבור המפורסם" – כשלב הכרחי לקראת המשנה-תורה³³:

מפני שקדם לנו החיבור המפורסם אשר כללנו בו פירוש כל המשנה... ראיתי גם כן שאחבר חיבור (=משנה-תורה) – יכלול כל דיני התורה ומשפטיה, עד שלא יהיה דבר חסר ממנו.
הקדמת הרמב"ם לספר-המצוות

עיון בקטע הפתיחה "התקבצו חכמים", מגלה לנו על תוכניתו של הרמב"ם בעריכת חיבוריו התורניים, שעוד תגיע לידי ביטוי שלם במשנה-תורה. נצביע כאן על כמה נקודות:

מקורות

"התלמוד (בבלי וירושלמי), תוספתא, ספרא, ספרי ודברי הגאונים" – בדיוק אותה רשימה המוזכרת בפתח המשנה-תורה כמקורותיו.

ציון המנהגות והגזירות

המשנה... וביאור הגדרות אשר גדרו... ועיקרי היסודות... והמנהגות והגזירות והתקנות" – דומה להפליא להגדרת הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה³⁴.

היקף

"והנה הוא (=פיה"מ) כמגדל דוד עומד על תליו, אלף המגן תלוי עליו, עם כל כלי מלחמות הגיבורים, כל שלטי הגיבורים". כאן מזכיר הרמב"ם את תרומתו העיקרית של פירוש-המשניות בימיו – פירוש חלקי המשנה שאין עליהם תלמוד, המכונות "הלכתא למשיחא" – דבר שבו מצטיין ומתייחד המשנה-תורה של הרמב"ם³⁵.

הלכה למעשה

הדברים מתחדדים עוד יותר, כשאנו רואים שהרמב"ם משתדל בכל משנה לפסוק ולהכריע הלכה-למעשה, דבר שבוודאי היווה יסוד מרכזי ועליית מדריגה' בהכנותיו ל'חיבור הגדול'. וכך מזכיר הרמב"ם עצמו בהמשך הקדמתו, "והתועלת השנית: הפסקים – שאני אומר לך על יד פירוש כל הלכה כדעת מי המעשה".

30. ע"פ ישעיהו נד:יא – "הנה אנכי מרביץ בך אבנין ויסדתיך בספירים".

31. רבינו מונה כאן את המקורות מהם שאב את החומר לבנין מגדל שלו, והם: התלמוד – המשנה והגמרא הירושלמית והבבליית והתוספתא. ספרא – מדרש הלכה שעל ספר ויקרא, הנקרא גם תורתכהנים. ספרי – מדרש הלכה על הספרים במדבר ודברים. ודברי הגאונים ופירושיהם. את החומר הרב הזה טיחר וזיקק כזהב וכסף, וממנו בנה את המגדל.

32. אף שכתב ספרים קודם, כנאמר בהקדמת פירוש-המשניות "חברתי פירושים על שלשה סדרים מועד ונשים ונזיקין", אבל, כאמור בפרק ד', רבינו בחר שלא לפרסם ספרים אלו.

33. הארכנו בזה להלן בפרק אודות ספר-המצוות.

34. ולדוגמא, כך כותב הרמב"ם: "גם יתבאר מהם דברים שגזרו חכמים ונביאים שבכל דור ודור לעשות סייג לתורה כמו ששמעו משה בפירוש... וכן יתבאר מהם המנהגות והתקנות שהתקינו או שנהגו בכל דור ודור כמו שראו בית דין של אותו הדור... נמצא רבינא ורב אשי וחבריהם, סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה. ושגזרו גזירות והתקינו התקנות והנהיגו מנהגות ופשטה גזירתם ותקנתם ומנהגותם בכל ישראל בכל מקומות מושבותם" (הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה).

35. אף ההקדמות לפירוש-המשניות ולמשנה-תורה שוות בדרכים רבות.

מרבניו הקדוש עד רבינו משה

כהקדמה לפירושו של הרמב"ם על המשנה, נקדיש דברים ומעט רקע, ליחסו של הרמב"ם למסדר-המשנה, רבי יהודה הנשיא – רבינו הקדוש.

בשני החיבורים ההלכתיים של הרמב"ם, פירושו למשנה ומשנה-תורה, עולה דמותו של רבי יהודה הנשיא כאחד ומיוחד בין דורות רבים, שרבינו בחיבוריו מנסה לצעוד בדרכיו³⁶. הרמב"ם מאריך בשבח מפעל הששה-סדרי-משנה, דרך העריכה והסגנון המיוחדים לו, ואף באורחות חייו של רבינו הקדוש כפי שתוארו במשנה ובתלמוד³⁷. וב'חיבור הגדול' מכריז בקול רם: "אין לנו בחכמה גדול מרבניו הקדוש!"³⁸.

בבואו לתאר את דמותו ומפעל חייו של מחבר המשנה³⁹, אין הרמב"ם חוסך במילים, והוא כותב:

וכאשר עבר הזמן אחריהם עד רבינו הקדוש ע"ה, והיה יחיד בדורו ומיוחד בתקופתו, איש שכלל בו המדות הטובות והחסידות, עד שזכה בהן אצל אנשי דורו לקרותו: 'רבינו הקדוש', והיה שמו יהודה. והיה בתכלית החכמה ורום המעלה, כמו שאמרו: "מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד"⁴⁰. והיה בתכלית הענווה ושפלות הרוח⁴¹ והרחקת התאוות, כמו שאמרו: "משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא"⁴².

והיה צח לשון ובקי בלשון הקודש יותר מכל אדם – עד שהיו חז"ל לומדים ביאור מלים שנסתפקו להם בלשון המקרא מפי עבדיו ומשרתיו, וזה מן המפורסמות בתלמוד⁴³. והיה לו מהעושר וההון עד שאמרו עליו: "אהרירה דרבי עתיר משבור מלכא"⁴⁴. ולכן היטיב לחכמים ולתלמידים, וריבץ תורה בישראל, ואסף כל הקבלות והשמועות והמחלוקות שנאמרו מימות משה רבינו ועד ימיו.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

רבינו לא הסתפק רק בתיאור תכונותיו ומעלותיו של רבי יהודה הנשיא, אלא טרח להוכיח את גדלותו דרך עריכת חיבור המשנה. וכך, בהמשך ההקדמה (כפי שיפורט להלן בפרק שמיני) מקדיש הרמב"ם עמודים רבים לבאר את ההיגיון שבסידור המשנה של רבינו הקדוש, מה שלא עשה אפילו בספר-שלו, המשנה-תורה!

39. ציטוטים נרחבים מההקדמה יבואו בהמשך.

40. גיטין נט, א – "שאין בישראל גדול בתורה ובעושר כמותו" (רש"י).

41. על הענווה הגדולה של רבי יהודה הנשיא כותב רבינו אברהם החסיד בן הרמב"ם: "ובאמת נקרא אדון זה 'רבינו הקדוש' כי האדם כשישליך מעל פניו השקר ויקיים האמת ויכריענו לאמתו ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הפכה, אין ספק כי קדוש הוא" ('מאמר אודות דרשות רז"ל', נדפס במלחמות ה', מהד' מרגליות, עמ' פח).

42. סוטה מט, א.

43. ראה ראש השנה כו, ב: "לא הוו ידעי רבנן מאי 'וטאטא' במטאטא השמד" (ישעיהו יד:כג). יומא חד שמעיה לאמתא דבי רבי דהוות אמרה לחבירתה: 'שקולי טאטיתא וטאטי ביתא' (=לא ידעו חכמים מה פירוש "וטאטיתא במטאטא השמד" – יום אחד שמעו את שפחת בית רבי אומרת לחברתה: 'קחי מטאטא וטאטאי את הבית').

44. תלמוד בבלי שבת קיג, ב; בבא מציעא פה, א. ופירושו: הממונה על אורוות הסוסים של רבי יהודה, היה עשיר יותר משבור מלך פרס.

36. רבי חיים בנבנשת, מחכמי קושטא (נולד בשנת ה'שס"ג 1603), בסקירתו על תולדות התורה שבעל פה פותח את הקדמתו לספרו 'כנסת הגדולה' (או"ח): "אמר הצעיר חיים בנבנשת מעת הוסר התמיד ויגל ישראל מעל אדמתו וילך הלך נע ונד מגוי אל גוי ומממלכה אל עם אחר, אבדה חכמת חכמיו ויסכרו מעיינות החכמה וארובות שמי בינתם, סוגרו דלתים ואין פותח מעול הגלות... עד שקם מבחר מין האנושי רבי יהודה הנשיא חכם בחכמתו ועשיר בעשרו, וקדוש מבטן, צח וקצר ובשפה ברורה, ומנהו והלאה היו קוראין ברבים חיבורו הנפלא". דברים אלו הולמים גם את דמותו של הרמב"ם ואת חיבוריו. ויש להוסיף ולציין שרבי חיים מתאר את רבי יהודה הנשיא כ"מבחר מין האנושי" – המלים שהיו חרותות על המצבה הראשונה בקבר הרמב"ם.

37. גם כשמזכיר הרמב"ם את פרישותו וזהירותו של רב תולה הוא זאת ברבו – רבינו הקדוש: "אמרו על רב תלמיד רבינו הקדוש שלא שח שיחה בטלה כל ימיו" (הלכות דעות פ"ב ה"ד); "אמרו עליו על רב תלמידו של רבינו הקדוש שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפילין" (הלכות תפילין, פ"ד הכ"ה).

38. הלכות אבל, פ"ג ה"י.

מסתבר שאת ההשראה לעבודת העמל בבניית בניין האדירים של המשנה-תורה, שאב רבינו מדמותו ומעשיו של רבי יהודה הנשיא⁴⁵, שכן בהקדמתו למשנה-תורה הוא משווה את דורו וחיבורו לאלו של רבינו הקדוש:

מתוך הקדמת הרמב"ם למשנה-תורה	
הסיבות לחיבור ששה סדרי משנה	הסיבות לחיבור משנה תורה
ולמה עשה רבינו הקדוש כך ולא הניח הדבר כמות שהיה?	בזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכל ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתרה... ומפני זה נעיתי חצני אני משה בן מימון הספרדי... וראיתי לחבר... כולם בלשון ברורה ודרך קצרה עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ולא פירוק. לא זה אומר בכה וזה בכה. אלא דברים ברורים קרובים נכונים...
לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות, ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת. וישראל מתגלגלין והולכין לקצוות. חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח. וישב כל ימיו הוא ובית דינו ולמדו המשנה ברבים.	

אם מכל האמור, ראינו עד כמה העריך הרמב"ם את רבי יהודה הנשיא, הרי שלפנינו עדות ברורה מהמחבר עצמו! באחת מאיגרותיו לרבי פנחס הדיין, ניתן לראות את הערכתו, כשהוא משווה את יצירתו המשנה-תורה לזו של רבינו הקדוש:

כבר קדמוני גאונים וגדולים שחיברו חיבורים ופסקו הלכות... אבל לפסוק הלכות בכל דיני תורה – לא קדמי אדם אחר רבינו הקדוש וסייעתו הקדושה.
איגרות הרמב"ם, עמ' תלט

מצב לימוד המשנה לפני הרמב"ם

ציוו חכמים⁴⁶: "לעולם ישלש אדם ימיו: שליש במקרא, שליש במשנה, ושליש בתלמוד". למרות הלכה פסוקה זו⁴⁷ במרוצת הדורות זנחו הלומדים את המשנה ופנו לעסק התלמוד. כבר בזמנו של רבינו הקדוש עצמו אמרו חז"ל:

תנו רבנן: העוסקין במקרא – מדה ואינה מדה. במשנה – מדה ונוטלין עליה שכה. בתלמוד – אין לך מדה גדולה מזו. ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד.
...בימי רבי נשנית משנה זו, שְׁבִקוּ כֹלָא עֲלֵמָא מִתְנִיתִין וְאִזְלוּ בְּתֵר תַּלְמוּדָא⁴⁸. הדר דרש להו: ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד.
בבא מציעא לג, ב

הרמב"ם עצמו קובל על המצב העגום, ומזכיר בפירושו למשנה 'מעשה שהיה' בתלמיד חכם שטעה טעות חמורה בגלל חוסר הידיעה במשנה:

וכבר דימה אדם גדול מאד בעל עיון בארץ גרבנא (=ארץ מערב) כי שאובה שהמשיכוה כשרה, ואפילו היה המקוה כולו שאוב ונמשך. ונאבק על כך בכח ואל, ודבריו בכך מפורסמים בספרו כאילו שגם משנה זו לא נכתבה כלל.

...ואשר גרם לכל העיניו הזה הוא מיעוט זכירת המשנה והעיון במה שנכתב בה. וכמה צדקו דבריהם⁴⁹: "אם ראית תלמיד חכם שתלמודו קהה עליו כברזל [הסיבה לכך] בשביל משנתו שאינה סדורה בפיו".

פיה"מ, מקוואות פרק ד משנה ד

45. גם הסגנון והרוח הנושבת בין עמודי המשנה-תורה לקוחים ממשנתו של רבינו הקדוש, כפי שכותב רבינו בהקדמת ספר-המצוות: "אחברוהו בלשון המשנה כדי שיהא קל לרוב האנשים".
46. קידושין ל, א.

דבר נוסף שגרם לחוסר לימוד של מסכתות מסוימות, היה הרצון ללמוד דברים הנוגעים הלכה למעשה, וכך, מסכתות שבסדר-טהרות (וכן בסדרי זרעים וקדשים) לא נלמדו, ומעטים היו המתעניינים בסוגיות אלו.

כדברים אלו כותב רבינו עצמו בהקדמתו המפורסמת לדיני טומאה וטהרה:

...ואתה יודע כי היום בעונותינו שרבו, אם חזרת על ראשי ישיבות ישראל, כל שכן בתי כנסיות, תמצא שיקשה עליהם בענין זה דבר שנאמרו בו מקראות רבים בתורה ובמשנה, ומה שהוא יותר ברור ופשוט מזה.

ואין להתפלא ממצב כזה בזמן הגלות והעדר עניינים אלה מחמת מיעוט העוסקים בהם, וכבר מצאנום בזמן המקדש ובמציאות הנביאים, נסתפקו עניני הטומאה והטהרה... **אפילו לכהנים המשמשים במקדש** שהם היותר זקוקים מכל אדם לידיעת הלכות טומאה וטהרה, **לפי שרוב הצורך לעניינים אלה אינו אלא לעניין מקדש וקדשיו...**

הקדמת הרמב"ם לסדר טהרות

מפרשי המשנה שקדמו לרמב"ם

פירוש רב האי גאון לסדר טהרות

נדפס ב'קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים'
ברלין, ה'תרס"ז (1866)

פירוש רס"ג למסכת ברכות

יצא לאור מאוצרות הגניזה הקהירית, ה'תרפ"ז (1897)

נראה כי בשלהי תקופת הגאונים, כאשר התעורר צורך לכתוב ספרים, הן ספרי פירוש והן ספרי פסק, החלה התעוררות גם לפרש את כל ששת סדרי המשנה, כולל המסכתות שאין עליהן גמרא.

דוגמא לדבר: רבינו סעדיה גאון כתב 'פירוש המלות הקשות שבכל הששה סדרי המשניות'⁵⁰, ורב האי

47. הלכות תלמוד-תורה פ"א ה"א.

48. כלומר, עזבו כל העולם את המשנה, והלכו אחר התלמוד.

49. מאמרו של ריש לקיש בתענית ז, ב.

50. כפי שכתב אחד מהקדמונים, רבי יששכר ב"ר מרדכי סוסאן המערבי, בהקדמתו לתרגומו על התורה לשפה הערבית: "ועדיין נמצא בידי יחידים לגאון רבינו סעדיה זצ"ל הנזכר 'פי' המלות הקשות שבכל הששה סדרי המשניות' בלשון [ערבי], ושם גם בשל כל התלמוד עשה כן אלא שבאורך הזמן ספו תמו מאין דורש" (נדפס באהל-דוד, נערך ע"י הרב דוד שלמה ששון, ה'תרצ"ב 1932, לונדון אנגליה). וראה שם (עמ' 64) שכותב רבי יששכר: "רוב ספרי הגאון ז"ל בהם נאבדו".

הרב שלמה אהרן וורטהיימער (נולד בהונגריה בשנת ה'תר"ל 1870, ונפטר בירושלים בשנת ה'תרצ"ה 1935) הוציא לאור את 'פירוש רב סעדיה גאון על מסכת ברכות' עם תוספת ביאור, מתוך כתב-יד עתיק שמצא בתוך ה'גניזה' שבמצרים (הוצאה ראשונה בשנת תרס"ח 1908 בירושלים). ראה שם בהקדמתו הארוכה והמעניינת. בין היתר הוא מוכיח שם, שהרס"ג הוא אכן המחבר של פירוש זה על המשנה.

אגב, יש לציין שבפתיחת ספרו הנזכר, הוא מספר בהתלהבות 'כמוצא שלל רב' שהוא היה הראשון לגלות את אוצרות ה'גניזה' הקהירית, וז"ל: "זה לי שלשים שנה מאז החיליתי להאיר אור מדרשי חז"ל אשר היו בכתובים, אני הייתי אז הראשון אשר גליתי אוצרות חושך מטמוני מסתרי כתבי יד עתיקים מתוך הגניזה הישנה שבמצרים, ואני הייתי אז הראשון שהדפסתי

גאון כתב פירוש לפרש את המלים קשות בסדר טהרות⁵¹. וכן בדור שלאחריהם נודע פירוש המשניות לרבינו נתן אב הישיבה מארץ-ישראל, שפירושו על המשנה בערבית נכתב על רוב המשניות. בדור ההוא פירש רבינו יצחק בן מלכי-צדק (ריבמ"ן) מאיטליה את המשניות של סדר זרעים. כמו-כן חיבר רבינו יצחק גיאאות מספרד פירוש בשם ספר-המאור על משניות זרעים.

כנראה שמן השמים העירו כמה מגדולי ישראל בימיו של הרמב"ם לכתוב פירושים על המשנה⁵², במיוחד במסכתות שאין עליהם גמרא, כמו פירושיהם של הראב"ד בעל-ההשגות מפושקירה⁵³, רבינו זרחיה הלוי מלונל שבפרובנס⁵⁴, ורבינו שמשון משאנץ שבצרפת⁵⁵.

הרי"ץ גיאאות, הראב"ד, הרז"ה והר"ש משאנץ, אבל לא את הפירוש המפורסם ביותר שהוא פירוש רש"י, כי אין להגדיר את פירושו כפירוש על המשנה אלא כפירוש על הגמרא. כמעט בכל משנה מופיע ברש"י "בגמרא מפרש לה", וכאילו אומרים ללומד: כעת אינך מבין, אך בגמרא שתלמד בסמוך יתיישבו כל שאלותיך. וכך מגדיר רבי יוסף-טוב ליפמן הלר (בהקדמתו הכללית לפירושו 'תוספות-יוסף-טוב'), את ההבדל בין פירוש-המשניות של הרמב"ם לפירושי המפורסמים של רש"י: "דרך הרמב"ם בסוגית פירושו, לעשות עיקרים וכללים למשנה, ולכלול ענייניה ולחברה, וממנה נבין כוונת המשנה. ולא זו היא דרך וסוגית פירוש רש"י, שהוא מפרש אחת לאחת ולחלקם לחלקים ודיבורים קצרים".

53. פירושו של הראב"ד נמצאים בידינו רק על מסכתות עדויות וקנים, הדנות בנושאים שאינם להלכה למעשה. הפירוש נדפס במשניות שבש"ס וילנא מול פיה"מ של הרמב"ם.

54. חיבר פירוש למסכת קנים שבו הוא משיג על פירוש הראב"ד למסכת זו.

מתוך הגוילים כתבי-יד ההם ממדרשי חז"ל, שו"ת הגאונים, ופיוטיהם, ועל ידי זה נתפרסם בעולם מהות הגניזה, ויבואו אחרי חכמים שונים "וינצלו את מצרים"! ויוציאו לאור מהם דברי רבים וקנו להם שם עולם, ואדם לא זכר את המסכן ההוא אשר מלט את העיר....

חשוב להדגיש שאכן, הרב ורטהיימר הדפיס עשרות ספרים מכתבי יד עתיקים, והחזיר לעולם התורה אוצרות של מדרשים ותשובות גאונים שהיו אבודים מאות שנים מעיני הלומדים. כמו כן הדפיס בחייו למעלה משלושים וחמישה ספרים, הן ספרי חידושים משלו והן ספרי מדרשים, גאונים וראשונים שההדיר עם הערותיו. יש גם לציין שבשנת ה'תרמ"ד (1864) ביקר השד"ר הירושלמי, הרב יעקב הלוי ספיר, בגניזה והוציא ממנה מספר דפים. את תיאור מסעו למצרים פרסם בספרו, אבן-ספיר.

51. פירוש רבינו האי גאון על סדר טהרות נדפס ב'קובץ מעשה ידי גאונים קדמונים', ברלין ה'תרט"ו (1856).

52. הזכרנו את מפרשי המשנה, רבי נתן אב הישיבה, הריבמ"ן,

רב האי ב"ר שרירא גאון

ד'תרצ"ט (939) – ד'תשצ"ח (1038) בבל

ממשפחת ראשי הגולה שבבבל שהתייחסו עד בית דוד. אביו רב שרירא, אבי אביו רב חנניה, ואבי זקנו רב יהודה, שמשו גם הם כגאונים בפומבדיתא. כבר בימי אביו רב שרירא גאון נתמנה לאב"ד בבית דין הגדול בפומבדיתא, ובשנת ד'תשנ"ח (998) נתמנה לגאון לישיבת פומבדיתא, ושימש שם כגאון שלשים שנה.

רב האי היה גדול המשיבים מבין הגאונים. תשובותיו שנכתבו בעברית, ארמית וערבית, מגיעות עד לשליש מכלל תשובות הגאונים שבידינו. הרבו לפנות אליו בשאלות, ובתחומים מגוונים, הן במקרא, במשנה ותלמוד, בהלכה ואגדה, בדיני ממונות ודיני אישות, באמונות ודעות, בענייני תפילה ומנהגי בית הכנסת, ובכל הנוגע לחיי הציבור והיחיד.

עם מות רב האי גאון נחתמה תקופת הגאונים, וכדברי הראב"ד הראשון בספר הקבלה: "הרביץ תורה בישראל יתר מכל הגאונים, ולאורו הלכו דורשי התורה ממזרח שמש עד מבוא... וכמוהו לא היה לפניו בגאונים, והוא היה סוף הגאונים". סתם 'גאון' אצל הרי"ף הכוונה לרב האי.

רבינו נתן אב הישיבה

בערך ד'תת"ן (1190) – ד'תת"ק (1140) ארץ ישראל

כנראה היה נכדו של הגאון רבי נתן ראש הישיבה בארץ ישראל. מעט מאד ידוע על תולדותיו. פירושו היה בכתבי-יד ונתקף בכתבי יד בגליונות המשנה בארץ ישראל. וכך כותב הרמב"ן: "מצאתי בגליוני משניות ישנות של ארץ ישראל שפירשו לשון ספוק בלשון ערבי עדא רכבו עדא עלי עוד" (חידושי הרמב"ן, ראש השנה ט, ב). פירוש רבי נתן נכתב במקורו בערבית, תורגם בידי הרב יוסף קאפח והופיע בדפוס במשניות מהדורת 'אל המקורות'.

הרמב"ם הכיר חלק מהפירושים שקדמו לו, ואף השתמש בהם, וכך הוא מעיד על עצמו במכתב לחכמי צור:

וזאת המשנה מה ששמענו בפירושה תמיד הוא מה שאמר רבי יצחק בן גיאת ז"ל בספר המאור.⁵⁶

תשובות הרמב"ם, סימן קכח

פירוש הר"ש מול פירוש הר"מ

בש"ס הנפוץ, מעטרים את המסכתות שאין עליהם גמרא (סדרי זרעים, קדשים וטהרות), שני פירושים: מהצד הפנימי – פירוש הר"מ ומהצד החיצוני פירוש הר"ש. פירוש הר"מ הינו כמובן פירוש המשניות של הרמב"ם, ופירוש הר"ש הוא פירושו של רבינו שמשון משאנץ.

כאחד מחכמי צרפת ומגדולי בעלי התוספות, המשיך הר"ש שאנץ בפירושו את גישת בעלי התוספות של פלפול ועיון, וממילא פירושו דומה למשא ומתן של בעלי התוספות עם השאלות והתירוצים. במידה רבה לא היה פירושו אלא ביאור מעמיק במשניות שאין עליהן גמרא (בדומה לכך גם פירושי הראב"ד והרז"ה על המשנה נכתבו בסגנון זה⁵⁷).

הרמב"ם גם הוא בוודאי עשה את אותה המלאכה – אף הוא חקר ועיין, השווה וחילק, אך בגלל שספרו הוא פירוש גם עבור הלומד המתחיל, לא כתב רבינו בתוך הפירוש את הפלפול והחקירה שהביאו אותו למסקנותיו, והשאיר פירוש ברוך, נהיר וקריא.⁵⁸

56. בהמשך דבריו שם: "ועתה כשהיטבנו לעיין ולדקדק בכל הלכה והלכה בחבורנו הגדול, נתבאר לנו פרוש זאת המשנה ונתגלה טעמה כטעמיה דרבינו הקדוש זצ"ל".

57. לעומתם, פירושי הריבמ"ץ ורבינו נתן אב הישיבה נכתבו בצורת פירוש קצר ותמציתי, ללא משא ומתן הלכתי.

58. ההבדל הזה בין פירושו של הר"ש משאנץ לפירושו של הרמב"ם, הוא בעצם ההבדל הכללי בין הגישה של חכמי צרפת (בעלי התוספות) לדורותיהם לגישה של חכמי הספרדים (הרי"ף, הר"י מיגאש והרמב"ם) – הבדל הניכר בכל חיבור ובכל פסקה שיצאה מעטם של חכמים אלו. בעוד שבעלי התוספות משווים ומפלפלים כדי להסיק הלכה

55. חשוב לציין שמפרשים אלו לא ראו את פירוש המשניות של הרמב"ם, כפי שמוכח מזה שאינם מזכירים את הפירוש כלל. בנוסף לכך, הרי"ץ גיאות והריבמ"ץ נפטרו מן העולם לפני שהרמב"ם חיבר את פירושו. ואף הר"ש משאנץ והראב"ד, בני דורו של הרמב"ם, לא קראו ערבית, השפה שבה כתב הרמב"ם את פירושו, שהרי היו מחכמי צרפת, ובאותם ימים טרם תורגם פיה"מ ללשון הקודש. ובקשר לרמב"ם עצמו, מלבד פירושו של הרי"ץ גיאות שהשפיע בעליל על פירוש רבינו, ספק אם הכיר את הפירושים הללו שהתחברו הרחק ממקומו, וכנראה שחש מעצמו בצורך הגדול לפירוש מקיף על כל המשניות, שהרי שאר מפרשי המשנה (למעט רבינו נתן אב הישיבה) פירשו רק את הסדרים חסרי הגמרא.

רבינו יצחק ב"ר מלכי צדק – הריבמ"ץ

ד'תת"ל (1070) – ד'תתק"י (1150)
סימפונט, איטליה

ממפרשי המשנה הקדמונים. חלק מפירושו על סדר זרעים נדפס לצד המשנה בהוצאת וילנה ושאר הפירוש אבד במשך הדורות. פירוש המשנה של הריבמ"ץ הוא בסיס חשוב להרבה מפירושי המשנה שאחריו, במיוחד לזה של הראב"ד ושל הר"ש משאנץ. הריבמ"ץ עמד בקשר מכתבים עם רבינו תם ותלמידיו. הראב"ד מכנה את הריבמ"ץ בשם 'היווני' בשל מוצאו האיטלקי (ע"פ הגמרא מגילה ו, ב: "איטליא של יוון זה כרך גדול של רומי").

רבי יצחק בן גיאת – הרי"ץ גיאת

ד'תשצ"ח (1038) לוינה, ספרד – ד'תתמ"ט (1089) קורודבה, ספרד

ראש הישיבה בלוינה. פוסק, מפרש ופייטן חשוב בתקופת תור הזהב בספרד. חיבר ספר הלכה חשוב מאוד בשם: שערי שמחה" או מאה שערים, שהראשונים מצטטים ממנו לרוב. חלק מהפיוטים שחיבר השתמרו בסידורי ומחזורי יהדות צפון אפריקה.

רבי יעקב עכסאי, המתרגם של פירוש הרמב"ם לסדר-נשים⁵⁹, מפרט בהקדמתו את מעלתו של פירוש הרמב"ם, תוך שהוא משווה אותו עם פירוש הר"ש משאנץ:

ואף כשעמד חכם קדוש וטהור, ופירש שני סדרי משנה שלא נמצא להם גמרא בבלי, והם זרעים וטהרות, ופירש קצת מסכתות משאר הסדרים שלא נמצא להם גם כן גמרא בבלי, והם שקלים, ועדויות, מידות וקנינים, הוא הרב החכם הגדול **רבינו שמשון** זלה"ה כשמשון בכוחו ובגבורתו, נמצא כוחו בש"ס ונתפרסמו פירושי המשניות באלו הארצות...

עם כל זה לא מצינו לרב (=לר"ש) ולא לזולתו **פירוש לכל הששה סדרים**.

וגם כן לא **פסק רבינו שמשון פסק הלכה בסוף כל משנה ומשנה כמו שפסק רבינו משה**, כמו שנתבאר למעיין בפירוש המשנה שלו.

ועוד מבאר הרב (=הרמב"ם) דרך פסק ולא דרך משא ומתן רוב הדינים הבאים בלימוד הנמשכין אחר כל משנה ומשנה, כדי להקל מעל המעיין עומק המשא ומתן, וימצא פסקי ההלכות בנקלה. כי לדבר זה מתאווים רוב העולם לידע פסקי הדינים וכלל המצוות ותנאיהם.

הקדמת רבי יעקב עכסאי לפיה"מ סדר נשים

לפירושי רש"י והתוספות על התלמוד. הרע"ב מופיע בפנים כפירוש רש"י והוסיפות יום טוב מבחוץ כפירוש התוספות. והם דומים במטרתם: הברטנורא, כמו רש"י, מתמקד בפשט הדברים, ואילו ה'תוספות' יום טוב, כשמו כן הוא, **תוספות** על פשט המשנה וכן **תוספות** על פירוש הרע"ב (בדומה לפירוש התוספות שהוא **תוספות** על הגמרא, וכן **תוספות** על פירוש רש"י). על פירוש התוספות יום טוב ראה באריכות להלן בנספח לפרק שישי.

למעשה, הרמב"ם בספרו על המשנה משמיט את הפלפול, ובחיבורו הגדול, המשנה-תורה, משמיט אותו עוד יותר וכותב רק את פסק הדין – הלכה למעשה. ראה על זה באריכות להלן בפרקים על המשנה-תורה.

59. על תרגום רבי עכסאי ראה בפרק הבא.

60. שני פירושים אלו – הרע"ב ותוספות יום טוב – מופיעים ברוב המהדורות הנפוצות של המשניות, במתכונת דומה

רבינו זרחיה הלוי – הרז"ה, בעל המאור

בערך ד'תתע"ה (1115) – ד'תתקמ"ו (1186)

גירונה, ספרד

מגדולי הראשונים. בגיל צעיר הגיע עם הוריו לפרובנס, שם למד תורה מרבי (הרמב"ם), ומרבי אברהם ב"ר יצחק (הראב"ד השני, בעל ספר האשכול). בסוף ימיו חזר לעיר מולדתו, גירונה.

חיבורו המפורסם ביותר הוא ספר-המאור – השגות והוספות לחיבור ההלכות של הר"ף. בהקדמתו הוא מאריך במעין התנצלות על שהעז להשיג על דברי הר"ף. על שם ספר זה מכונה הרז"ה בעל-המאור. ספר-המאור נדפס על דפי הלכות הר"ף. בסוף הקדמתו משביע הוא כל מי שבא להעתיק ספרו לבל ישמיט את הפתיחה כמנהג מעתיקי ספרים במקומו, למען תהיה לו לעדה לנקותו מאשמת רהב וזדון, ששלח לשונו בגדולים.

ספרו מחולק לשני חלקים, כפי שהוא כותב בהקדמתו: "המאור הגדול – בסדרי נזיקין ונשים – בעבור כי נקראו דיני ממונות מקצוע גדול בתורה, כאותה ששינו "אמר רבי ישמעאל הרוצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות שאין לך מקצוע גדול מהן שהן כמעין הנובע". המאור הקטן – בסדר מועד, וחברתי אליו מסכת ברכות בתחילתו, ומסכת חולין בסופו – כי מועדי ה' מקראי קודש על פי קידוש החודש שהוא המאור הקטן". שמו של הספר נגזר משמו 'זרחיה', לשון אור, שם עירו 'לוניל' ('ירח' בעברית), וכינוי משפחתו 'צהרי'. על ספר-המאור נכתבו השגות חריפות מאת בן-דורו הראב"ד בשם 'כתוב-שם', וכן השגות מאת הרמב"ם, שהיה דור מאוחר יותר, בשם 'מלחמות-השם'. מפורסמת שיטתו שהובאה בחיבור זה, בעניין קידוש החודש (מסכת ר"ה), שם מתייחס לארץ בפשיטות ככדור, ורבים דנים בשיטתו לגבי קו התאריך. כן חיבר: 'סלע-המחלוקת' שכולל השגות על איסור והיתר לראב"ד; וקונטרס דברי-ריבות – משא ומתן הלכתי עם הראב"ד.

הרז"ה הירבה לכתוב שירי קודש. כמה מפיוטיו, סליחותיו, קינותיו, נכנסו לתוך מחזורי ספרדים, ושיר אחד כתב בהקדמה לספרו המאור, ונדפס בש"ס לפני פירוש הר"ף. אחד החרוזים המפורסמים, המשבח את האוכל חמין בשבת, הכניס באמצע הגהותיו לר"ף, בלשון זו: תקנת רבותינו היא לענג את השבת בחמין / ולמי שאינו אוכל חמין / צריך בדיקה אחריו אם הוא מין / ואם מת יתעסקו בו עממין / ולהזמין ולבשל ולהטמין / ולענג את השבת ולהשמין / הוא המאמין / וזוכה לקץ הימין / (המאור, שבת דף טז, ב).

הא למדת כי ייחודו של פירוש הרמב"ם למשנה, הוא בשלשה:

א. פירוש לכל ששת הסדרים.

ב. פסקי ההלכה.

ג. סגנון ברור ופסוק, ולא עיוני-פלפולי.

לאור האמור אין פלא שפירושו של הרמב"ם למשנה, שימש אבן יסוד ללומדי המשנה ופרשניה בדורות הבאים. במיוחד הייתה לו השפעה על פירוש הרע"ב של רבינו עובדיה ברטנורא ועל תוספות-יום-טוב של רבי יום-טוב ליפמן הלר⁶⁰.

"התועליות הגדולות"

בהקדמתו הכללית לפירוש, מונה הרמב"ם ארבע מטרות:

א. **פירוש:** ביאור המשנה וסיכום של דברי התלמוד.

ב. **פסק:** השמעת פסק ההלכה.

ג. **מבוא** לגמרא: מבוא למתחיל בעיון לימוד הגמרא.

ד. **סיכום:** לשמש כספר חזרה על הגמרא למי שכבר למד⁶¹.

וכך כותב הרמב"ם:

וראיתי אחרי כן לחבר על כל המשנה **חיבור הכרחי**... יהיה בו **ארבע תועליות גדולות**:

האחת: שנודיע פירוש המשנה הנכון וביאור דבריה – לפי שאם תשאל גדול שבגאונים על פירוש הלכה מן המשנה, לא יוכל לומר לך בה שום דבר, אלא אם כן היה זוכר על פה התלמוד [על] אותה ההלכה או יאמר לך עד שנועין מה שאמרו בה בתלמוד, ואין ביכולת שום אדם ליכור כל התלמוד על פה. ובפרט כשהלכה אחת במשנה מתפרשת בארבעה וחמשה דפים מפני שנכנסים מעניין לעניין, וההוכחות והקושיות והתירוצים, עד שלא יוכל לסכם מה שנתברר בפירוש אותה משנה אלא הבקי בעיון⁶².

62. מדברי שתי התועליות האחרונות – "מבוא למתחיל בעיון" ו"כמזכיר למי שכבר למד וידע" – ניתן להבין, כי יש לראות בפי"מ ספר-עזר לתלמוד.

61. מכאן ניתן לראות (בסדרים שיש עליהן גמרא) כי הרמב"ם לא ראה את המשנה כדבר העומד בזכות עצמו בלי פירוש הגמרא, שהרי פירושו למשנה הוא **הקדמה** לתלמוד ושוב **חזרה** על התלמוד.

רבינו שמשון משאנץ – הר"ש משאנץ

בערך ד'תתק"י (1150) שאנץ, צרפת – בערך ד'תתק"צ (1230) ירושלים

תלמידו המובהק של ר"י הזקן ומחשובי בעלי התוספות. מכונה הר"ש משאנץ (ולעתים 'השר משאנץ'), ובתוספות על הש"ס נזכר כ'רשב"א' (אין זה הרשב"א תלמיד הרמב"ן שחי בספרד כמאה שנים אחריו). הר"ש העמיד תלמידים רבים, ביניהם מגדולי בעלי התוספות בדור שאחריו. הוא היה מהמתנגדים לפילוסופיה, וכמה מאיגרותיו בנושא זה לרמ"ה (רבי מאיר אבולעפיה) נמצאות ב'איגרות הרמ"ה'.

רוב התוספות המסודרות על הדף בתלמוד הנפוץ, מקורם בבית מדרשו של הר"ש, בעיבודם של תלמידיו ותלמידי תלמידיו, והם נקראו בשם 'תוספות שאנץ'. הר"ש משאנץ חיבר פירוש חשוב על המשנה הנקרא 'פירוש הר"ש', והוא מודפס בתלמוד בבלי הוצאת וילנה (מול פירוש-המשניות של הרמב"ם) לסדרים זרעים וטהרות.

בשנת ד'תתקע"א (1211) עלה הר"ש ארצה יחד עם קבוצה של כ-300 רבנים מצרפת ואנגליה. הוא התיישב בעכו ומשם עבר לירושלים. בארץ ישראל השלים רבי שמשון את פירושו על המשנה, ואכן מביא בפירושו כמה דברים שראה בארץ ישראל, כמו שמות כל סוגי פירות וזרעים הגדלים בארץ ישראל.

והשנית: הפסקים – שאני אומר לך על יד פירוש כל הלכה כדעת מי המעשה⁶³.

והשלישית: שיהיה **כמבוא למתחיל בעיון**⁶⁴, וילמוד ממנו דרך דיוק הדברים וביאורם, ויהיה כמי שהקיף את כל התלמוד⁶⁵, ויעזרוהו מאד בכל התלמוד.

והרביעית: שהוא יהיה **כמזכיר למי שכבר למד וידע**, שיהיה כל מה שלמד מזומן לפניו תמיד, ותהיה משנתו ותלמודו סדור על פיו⁶⁶.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

"כמבוא למתחיל בעיון"

הרמב"ם ב'חיבורו הגדול', המשנה-תורה, עשה מאמצים רבים כדי להקל על כל לומד – אף הקטנים, וכלשונו "שהיה כל הדינים גלויין לקטן ולגדול". באחת התשובות שכתב הרמב"ם, הוא מגלה לנו באופן נדיר, שאחת מהמטרות הברורות של הספר היא "לקרב הדינים אל השכל"⁶⁷.

כפי הנראה, את תחילת דרכו בהבהרת הדינים לקורא, החל כבר כאן בפירושו למשנה, ובתועלת השלישית שציין בעצמו לפירושו, כתב שיהיה "כמבוא למתחיל בעיון"⁶⁸. להלן ננסה לסקור לפי השערותנו, את הדרכים בהם השתמש הרמב"ם בפירושו כדי שיהיה ראוי "למתחיל".

ביאור מהיסוד

שלא כמו שאר מפרשי המשנה, רבינו החליט לכתוב את פירושו בשפה הערבית, כדי שיהיה נגיש להרבה מקהל ישראל שאינו בקי בלשון הקודש. לפיכך, ראה לעצמו כמטרה ראשונה להסביר את מילות המשנה, הכתובה בעברית, לקורא הערבי. ואכן, בכל משנה מעתיק הרמב"ם את לשון המשנה, ובמקום שיש צורך, מסביר כמה מילים וביטויים לערבית.

אין כללים קבועים בדבר, מתי בוחר הרמב"ם להסביר את המילה שבמשנה לערבית, ומתי אינו מסבירה כלל, אך כנראה שבדרך כלל כאשר מדובר על מילים קשות או נדירות, הרמב"ם מסביר אותן. כמו כן, כאשר מופיעה מילה בפעם הראשונה במשנה, הרמב"ם מתרגם אותה, ומבהיר את משמעותה.

מדרשו של הרמב"ם.

65. הסיבה שלימוד הספר נחשב כלימוד כל התלמוד היא, בהיות הפירוש מתמצת ומסכם את כל הדיוקים במשנה המפורשים בתלמוד.

66. ראה מה שכתב הרמב"ם (פיה"מ, סנהדרין פ"ז מ"ד): "הנה מקום איתי להזכיר בו כללים רבים מאד מענייני העריות, ואף על פי שהם מפוזרים בכמה מקומות במשנה, וכבר ביארנו כל כלל מהם במקומו, אלא שאני מקבצם כאן כדי שיהיו כולם במקום אחד למי שירצה לעיין בהם, ואזכיר גם ענינים שלא נתבארו במשנה כדי שיהא הענין שלם כולו".

67. תשובות הרמב"ם, סימן רנב. להלן בפרק יג, הקדשנו פרק שלם, תחת הכותרת 'לקרב הדינים אל השכל', כדי להבהיר ולהחיש את נושא זה.

68. יש לשים לב, כי רעיון זה – 'מבוא למתחיל בעיון הגמרא' – הוא גם סימן מובהק של חיבורו המאוחר יותר, המשנה-תורה. וכך כותב רבינו באיגרותיו: "אני נשבע שיש בו (=במשנה-תורה) כמה פרקים יהיו באותו הפרק הלכות פסוקות מעשרה מקומות או יותר... וזו היתה סוף מגמתי בזה החיבור, שאין כוח באדם להיות זוכר כל התלמוד בבלי וירושלמי והברייתות שלשתן, שהן עיקר הדינים" (איגרות הרמב"ם, עמ' תמד).

גם בתוך ה'פירוש' עצמו מזכיר הרמב"ם את מעלת הפירוש כביאור התלמוד: "דע זה ולמדהו, לפי שהפייסות האלו [בבית המקדש] לא נתבררו לשום אדם לפנינו במה שפירשו הגאונים שקדמונו ושראינו דבריהם, לפי שלשונות התלמוד לא ישיג מהם האדם כלום בעיון ראשון, אבל הנכון באותן הלשונות הוא מה שביארנו" (פיה"מ, יומא פ"ב מ"א). דברים אלו של הרמב"ם נכתבו על משנה שבמסכת יומא, שהיא משנה שיש עליה פירוש התלמוד. ואם במשנה המבוארת בתלמוד רבו הספיקות, עד שראה רבינו צורך לבאר את דברי התלמוד עליה, כל-שכן וקל-וחומר שבשני סדרים מתוך הששה: זרעים וטהרות, שעליהם כמעט אין תלמוד, מהווה פיה"מ של הרמב"ם, מעצם הגדרתו, ספר פירוש למשנה תמורת התלמוד.

63. אודות פיה"מ שהוא ספר הכולל גם פסק-הלכה, כותב החיד"א: "מה שכתב בספר קורא-הדורות כי פירוש-המשנה הוא לענין פירוש ולא לפסק הלכה, עמו הסליחה כי בכל משנה פוסק הרמב"ם ההלכה כידוע, ולהכי נחית ואחריו נמשך רבינו עובדיה כנודע" (שם הגדולים, מערכת ספרים, פירוש המשנה של הרמב"ם). כנראה, שבעל קורא-הדורות לא ראה את דבריו המפורשים של הרמב"ם בהקדמתו.

64. יתכן שכוונת הרמב"ם גם להדרכה בדרכי העיון, כמו הרעיון העמוק (שהרמב"ם קורא ה"נקודה הנפלאה") המבואר בכריתות פ"ג מ"ד, המהווה דוגמה ללמדנות ועיון מבית

כזה ראה והבן: ציורים לעזר

אחת הדרכים שהשתמשו רבותינו הראשונים כדי לבאר דברים סבוכים בש"ס – היא דרך הציור. כל לומד גמרא מכיר את ציוריהם של רש"י ותוספות, בעיקר בסוגיות העוסקות בדיני זרעים או עירובין. מה שלא כל כך ידוע, שגם הרמב"ם נקט בדרך זו של ציורים, הן בספרו הגדול משנה-תורה ובעיקר בפירושו למשנה.

כבר בסדר מועד מבטיח המחבר שכאשר יגיע למסכת מדות שבסדר קדשים, ירבה בציורים – כאשר תכלית הציורים תהיה להעניק ללומד הבנה יסודית "כאילו ראית אותו בעיניך":

כל מה שהובא במשנה מצורת המקדש או חלק מחלקיו ותיאור רוחותיו והעזרות והלשכות והמזבח וזולתו, אל תבקש ממני לבארו בכל מקום, לפי שאני עתיד לבאר לך את כל זה וארבה לך בציורים עד שתתארהו בלבך היטב, ויובן כולו בדעתך כאילו ראית אותו בעיניך במסכת מדות בעזרת שדי.

פיה"מ, יומא פרק ג משנה ח

הציורים שצייר רבינו למשנה-תורה אבדו במשך השנים, והתגלו מחדש רק לאחרונה. ואילו מרבית הציורים של פירוש-המשניות השתמרו והם מודפסים בכל ש"ס-וילנא.

חשוב להדגיש, כי כתבי רבותינו מאותם הזמנים טרם המצאת הדפוס, עברו מדור לדור העתקות מהעתקות, סופר מסופר – ובעקבות זאת חלו בהם שיבושים רבים. כמעט ולא ייתכן שציור, ישמר בין כתבי היד בצורתו המקורית על כל פרטיו ודקדוקיו. זכינו, כאמור, ובזמננו כשהתגלו אוצרות כתבי-היד המקוריים של פירוש-המשניות, נחשפו הציורים כפי שיצאו מקולמוסו של רבינו בכבודו ובעצמו, מהמחבר הגדול שחי לפני שמונה-מאות שנים!

להלן בפרק שמיני ('קטעים נבחרים מפירוש-המשניות') נביא שלשה דוגמאות לציורים בפירוש המשניות: ממסכת כלאים, שם צייר הרמב"ם על משנה אחת לא פחות מחמשה ציורים (ואחד מהם בצבע!), תבנית המנורה במסכת מנחות, ומדות המקדש לפרטיהם במסכת מדות.

הצלחת הרמב"ם – פירושו נלמד גם על ידי יהודים פשוטים

האם אכן הצליח הרמב"ם להגיש את פירושו למשנה אף לאלו שהיו בבחינת "מתחיל בעיון"?

זכינו לאיגרת נדירה⁶⁹ שמעידה על הצלחת הספר עוד בחיי הרמב"ם. יהודי בגדאדי אחד בשם מר יוסף נ' ג'אבה, שהחשיב את עצמו כעם-הארץ, ואף לא ידע לשון הקודש, התחנן לפני רבינו לתרגם את המשנה-תורה לערבית. בתוך הדברים הוא מזכיר שהוא לומד בהתמדה את פירוש-המשניות.

והנה דברי הרמב"ם שהשיב למר יוסף⁷⁰:

הגיעה אלינו אגרת... מר יוסף בן אבי אלכ"ר נ"ע, המכונה נ' ג'אבה, והוא זוכר שהוא עם הארץ, אבל נתבאר לנו מכתבו שיש לו השתדלות חזקה על תלמוד תורה, ושהוא הרבה מתעסק בפרושו למשנה, ושאנו מבין החיבור שחיברנו (=משנה-תורה) בשביל שהוא בלשון משנה. איגרות הרמב"ם, עמ' תח

בכל לשון שיהיה".

בהמשך האיגרת כותב לו הרמב"ם שאין זה עולה על הדעת להפסיד את נעימות הלשון של המשנה-תורה, ובדרכו המיוחדת מעודד את מר יוסף במילות מחממות-לב שיתמיד בלימודו של משנה-תורה: "וראוי לך גם כן, שתלמד זה השיעור מלשון הקודש שחיברנו בו החיבור, כי הוא קל להבין וקרוב להתלמד מאד. ואחר שתתחנך בו בספר אחד תבין כל החיבור כולו".

69. תודתנו לרב יצחק שילת שהפנה אותנו לאיגרת זו, כהוכחה וכדוגמא לייעוד הספר גם ל"מתחיל בעיון".

70. אגב, בתשובתו למר יוסף סירב הרמב"ם לתרגם בשבילו את המשנה-תורה, אך ביחד עם זה השיב לו בכבוד ובחיבה יתירה: "תחילת מה שאתה צריך לידע, ה' יתמיד עוזך ויוסיף בך, שאינך עם הארץ, אלא תלמידינו ואהובנו אתה. וכל מי שמבקש להדבק בתלמוד תורה, ואפילו הבין פסוק אחד או הלכה אחת, ואין הפרש שהבין אותו הענין מלשון הקודש או מלשון ערבי או מלשון ארמי – הכוונה היא הבנת הענינים

"ואשתדל בכל זה לקצר הלשון"

חז"ל לימדו אותנו כי "כל המוסיף גורע", פעמים שאריכות הפירוש מקשה על הלומד, והוא אינו מצליח לברר מה בעצם כיוון המפרש לומר. הרמב"ם, הידוע ב'לשונו הזהב', ברצונו להגיש גם בפני הקורא ה'מתחיל' דבר טוב ומזוכך שיוכל ללמוד אותו בקלות, החליט לכתוב בצורה תמציתית ופשוטה, "כדי שלא יפול ספק לקורא".

בהמשך ההקדמה כותב זאת רבינו בעצמו:

וכאשר תיארתי לעצמי ענינים אלו, נחלצתי לכתוב החיבור שיזמתי. וכוונתי בחיבור זה לפרש את המשנה כפי שנתפרשה בתלמוד, ולהביא רק את הפירושים הנכונים, ולהשמיט את הפירושים שנדחו בתלמוד⁷¹, ואת הטעמים שמחמתן נקבע אותו דבר... וכדעת מי ההלכה, כמו שנתבאר בתלמוד. ואשתדל בכל זה לקצר הלשון עד כדי שלא יפול ספק לקורא.

הקדמת הרמב"ם לפיה"מ

'קיצור הלשון' הוא נושא שהרמב"ם מייחס לו חשיבות רבה. שוב ושוב כותב הרמב"ם על נחיצות הקיצור ומעלתו⁷², ואכן, בעת זקנתו מעיד הרמב"ם על עצמו שהצליח לחבר את כל חיבוריו בסגנון זה:

שכל חבורינו אמנם הם קב ונקי, ואין כוונתנו להגדיל כמות הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת. ולכן כשנפרש – לא נפרש אלא מה שצריך לפירוש, ובשיעור שיובן לבד. וכשנחבר – לא נחבר רק קיצור הענינים.

ואילו היה אפשר לי להשים התלמוד כולו בפרק אחד לא הייתי משים אותו בשני פרקים. איגרת תחיית המתים

את ההקפדה של הרמב"ם על לשון קצרה רואים אנו לאורך פירושו על המשנה, שהוא כאמור, הספר הראשון שפרסם. בניגוד לגמרא – הפירוש המקורי של המשנה, שם יש אריכות דברים ו'התגלגלות'⁷³ מנושא לנושא, הרי בפירוש-המשניות מקפיד הרמב"ם שלא לסטות מהנושא המרכזי הנדון במשנה המתבארת. אכן, הרמב"ם עצמו מעיר על ההבדל הזה בין פירושו לדרך התלמוד:

אבל הראיות שלמדו בהם ששעיר יום הכפורים הנשרף תולה יאריך ביאורו כאן, והוא מתאים יותר לדברי העיון בתלמוד מאשר בחבורנו זה.

פיה"מ, שבועות פרק א משנה א

ולצורך הקיצור, יעדיף הרמב"ם לציין למקום אחר שבו ביאר את הנושא, מאשר לחזור עליו שנית:

כבר ביארנו במקומו דין נטע רבעי ודין הטבל בסדר זרעים. ואם אתה זוכר אותם הרי זה ברוך. שם, בבא מציעא פרק ז משנה ז

וכן, לדעתו של הרמב"ם, כשאין צורך בפירוש, ישתוק ויניח את המשנה הפשוטה לדבר בעד-עצמה:

כל זה ברור ואינו צריך פירוש.

שם, בבא מציעא פרק ט משנה ז

כל זה ברור לפי מה שצריך כאן בענין שאנחנו בו ולפי מטרות הספר.

שם, ראש השנה פרק ג משנה ו

אם הובן כל מה שקדם במסכתא זו הרי דברים אלו פשוטים וברורים, ואין שום מקום לפרשם לרוב פשטותם.

שם, מעילה פרק ד משנה א

71. כמו שעשה הר"ף בתלמוד. כלשון רבינו מנחם המאירי ב'בית הבחירה'.

72. על נושא זה ראה להלן בפרק יב.

התועלת החמישית: "להסביר יסוד מהיסודות"

הרמב"ם הזכיר רק ארבע 'תועלות' בהקדמתו. ניתן לומר כי בחלקים מסוימים של הפירוש ישנה 'תועלת חמישית' – כלומר סוגיות בהשפעה ובאמונה. הרמב"ם רמז לה בהקדמתו בקטע: "והוא פירוש המשנה... ועיקרי היסודות אשר המה יסודותיכם".

אכן, העוסק בפירוש המשניות על הסדר, נתקל לעתים, תוך כדי פירוש הלכות ומשניות, בקטעים בהם כביכול מוציא אותו הרמב"ם מבית המדרש ההלכתי, ומוביל אותו לעולמה של האמונה והמחשבה.

תכונה זו, היא תכונה בולטת בכל כתבי הרמב"ם, רצונו העז שבוער בעצמותיו להנחיל דעת אמת בנושאים שבאמונה ומחשבה. הוא לא מסתפק במסירת ההלכה בלבד, אלא עושה מאמץ רב להנחיל לכל חלקי העם גם יסודות איתנים באמונה. הדבר בא לידי ביטוי במיוחד בספרו מורה-נבוכים שמוקדש לאותם נושאים אשר "לא נכתב בהם ספר באומה בזמני הגלות הללו"⁷⁴.

פירוש המשניות הוא הספר הראשון שבו מגלה הרמב"ם את השקפתו הבהירה באמונה ומחשבת ישראל. במידה רבה, בהקדמות החשובות שלו, ולעתים אף בגוף הפירוש, כבר פרס רבינו את עיקרי משנתו באמונת ישראל, שלמים יכלול אותם בקיצור בספר משנה-תורה בסגנון הלכתי, ואחר כך באריכות במורה-נבוכים בסגנון פילוסופי.

מן הראוי לציין כאן דבר פלא. כפי שנפרט להלן בפרק הבא, רבינו ערך את פירושו על המשנה במהלך כל חייו, ותמיד שקד על שכלולו ותיקונו של ראשית ביכוריו. במה דברים אמורים? בתיקונים הקשורים לנושאים ההלכתיים. לעומת זאת, בענייני אמונה ומחשבה כמעט שלא מצאנו שנאלץ הרמב"ם לחזור בו! עובדה זו מעידה על גדולתו של רבינו, כי למרות גילו הצעיר בשעת כתיבת פיה"מ (בין הגילאים 23-30), דעותיו והשקפותיו המחשבתיות-אמוניות, ליוו אותו מכאן ועד למורה-נבוכים שחיבר בזקנתו!⁷⁵

עיקרון זה של 'הנחלת האמונה' גובר גם כשהוא בא-בסתירה לעיקרון של אהבת-הקיצור. בשעה שהוא נוגע בנושאי אמונה ומחשבה, יניח הרמב"ם את דרכו ושיטת-הקיצור, שכל כך חשובה אצלו, ויאריך וירחיב ככל הניתן. אכן, בהקדמתו הכללית למשנה מאריך רבינו אודות מעשה-בראשית ומעשה-מרכבה⁷⁶, ובהקדמתו לפרק 'חלק' הוא מבאר בהרחבה את מושגי העולם-הבא, ואף קובע את "ג' העיקרים המפורסמים שלו. רבינו, שמעיד על עצמו – "אילו היה אפשר לי להשים התלמוד כולו בפרק אחד לא הייתי משים אותו בשני פרקים"⁷⁷, כשנוגע בנושאים אלו, הוא מקדיש לא פרק אחד ולא שניים, אלא עד שמונה פרקים שלמים!⁷⁸

אך לא רק בהקדמות. לעתים גם באמצע הסבר הלכתי של משנה, הוא מניח הצידה את אהבת הקיצור ונפנה לעסוק באריכות בסוגיות שבהשקפה, כמו שכר ועונש ונושאים מחשבתיים חשובים אחרים. וטעמו ונימוקו עמו:

ואין מקום זה מתאים לדבר בו על הענין הזה, אלא שדרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בענייני אמונה אבאר משהו, **כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד.**

פיה"מ, סיום מסכת ברכות

אכן, נאמן לשיטתו "שדרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בענייני אמונה אבאר משהו", אין חיבור של הרמב"ם שאין בו הנחלת מחשבה נכונה. אף בחיבורו הגדול, המשנה-תורה, שכל עצמו "הלכות הלכות"⁷⁹ – משולבים גם אמונות ודעות: הן בארבעת הפרקים הראשונים הדנים באחדות ה', בייחודו ובמציאותו,

74. לשון הרמב"ם בהקדמתו למורה-נבוכים.
75. הרעיון במקורו מדברי הרב יצחק שילת, בהקדמתו לספרו 'תיקון משנה מסכתות ע"ז והוריות' (הוצאת מעליות, ירושלים, תשס"ב, עמ' כב), שהוא הוספות לפיה"מ על מסכתות עבודה זרה והוריות, שנתגלו מכתב-יד של הרמב"ם.

76. ובאחד המקומות בהקדמתו למשנה, כשהוא עובר לנושא שבמחשבה, מתנצל הרמב"ם: "וכבר התרחקנו מאד מהענין

77. איגרת תחיית המתים.

78. הכוונה לשמונת פרקי ההקדמה למסכת אבות.

79. כלשון הרמב"ם בהקדמתו למשנה-תורה: "וראיתי לחלק חיבור זה הלכות הלכות בכל ענין וענין".

מעשה-מרכבה ומעשה-בראשית, והן ברבים מסופי ה'הלכות הגדולות' (כלומר נושאי ההלכות, כגון: הלכות יסודי התורה, הלכות דעות, וכו'), ששם משלב הרמב"ם ענייני מחשבה והשקפה, ואף בהבאת הלכות אמונה באמצע ההלכות⁸⁰.

מסתבר, שמשימה זו שנטל על עצמו לעורר את העם לדרכי המחשבה והמוסר הנכונים, היא שהביאה את אחד מרבותינו הראשונים לכנות את רבינו בתואר "המעיר ישנים"⁸¹.

"מאימתי קורין את שמע בערבית"

דפוס נפולי, איטליה, ה'רנ"ב (1492) – דפוס ראשון של פיה"מ

כדי לעמוד על טיבו של פירוש-המשניות, ניקח קטעים מתוך-תוכו, ונראה את דרכו של הרמב"ם בפירושו. גם בפרק שמיני יובאו קטעים קצרים מתוך הפירוש, אבל לשם הלימוד והרושם הראשוני, נביא כאן קטע שלם, וננתח אותו לפרטי. הקטע הוא מתחילת הפירוש, המשנה הראשונה במסכת ברכות.

הנה לשון המשנה:

מאימתי קורין את שמע בערבית? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן.

עד סוף האשמורה הראשונה, דברי רבי אליעזר; וחכמים אומרים, עד חצות; רבן גמליאל אומר, עד שיעלה עמוד השחר.

מעשה שבאו בניו מבית המשתה. אמרו לו: לא קרינו את שמע. אמר להם: אם לא עלה עמוד השחר חייבין אתם לקרות, ולא זו בלבד אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. הקטר חלבים ואברים מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. וכל הנאכלין ליום אחד מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? כדי להרחיק אדם מן העבירה.

מסכת ברכות, פרק א משנה א

(מלמד התלמידים, פרשת נצבים). דברי רבי יעקב מכוונים להלכה המפורסמת של הרמב"ם בהלכות תשובה (פ"ג ה"ד): "אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזירת הכתוב רמז יש בו כלומר **עורו ישנים** משנתכם ונרדמים הקיצו מתרדמתכם וחפשו במעשיכם וחזרו בתשובה וחזרו בוראכם, אלו השוכחים את האמת בהבלי הזמן".

80. כמו בפרק הראשון של הלכות עבודה זרה, הלכות דעות, הלכות תשובה, ועוד.

81. וכך הם דבריו של רבי יעקב אנטולי (חתנו של רבי שמואל ׳ן תיבון, המתרגם המפורסם של כתבי הרמב"ם): "כבר העירנו על זה הענין **המעיר ישנים הרב רבינו** וכתב דבר זה לשונו ואמר 'אף על פי שתקיעת שופר בר"ה גזרת הכתוב וכו'".

וכך מבאר הרמב"ם את המשנה:

כבר ביארנו בפתיחת דברינו מה טעם התחיל במסכתא זו. ומה שהצריכו לדבר על זמן קריאת שמע ערבית קודם שידבר על זמן קריאתה שחרית – לפי שכך בא הכתוב בחובת קריאתה "ובשכבך ובקומך"⁸², כלומר שתהא נקראת בזמן שכיבת בני אדם ובזמן קומם משנתם.

וכוונתו באמר "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן": מעת שנכנסין כהנים טמאים שטבלו לאכול בתרומתן, וזה אינו אלא אחרי עבור היום כמאמר הכתוב בכל מי שטהר מטומאתו⁸³: "ובא השמש וטהר ואחר יאכל מן הקדשים".

ומה שהצריכו לומר "משעה שהכהנים נכנסין", ולא אמר "מצאת הכוכבים" אע"פ שהיא עת אחת, הוא כדי ללמדנו תועלת אגב הרצאת הדברים, והיא שכהן טמא שטבל היום הותר לו לאכול בתרומה אחרי שקיעת החמה ואע"פ שהוא מחוסר כיפורים כגון שהייתה טבילה זו אחרי גמר זיבות או צרעת שאין טהרתו נגמרת אלא עד שיקריב קרבנות חובתו ממחרת. לפיכך השמיענו שמותר לו לאכול בתרומה קודם שיקריב אותם הקרבנות. לפי שלא התנה באכילת התרומה אלא הבאת שמש לא הבאת כפרה.

ואשמורה – שם שליש הלילה אצלם, נמצא שזה שאמר אשמורה הראשונה הוא שליש ראשון מן הלילה.

ועמוד השחר – הוא עמוד האור הבוקע בבוקר, והוא אור יראה בפאת מזרח קודם עלות השמש כשעה וחומש מן השעות השוות⁸⁴, וסיבתו קרבת שטח הקיף אור השמש לאדים הכבדים העולים מן הארץ תמיד שגובהם על פני האדמה חמשים ואחד מיל, כמו שנתבאר בתורת המדעים.

וגם חכמים סוברים בדעת רבן גמליאל, אבל אמרו: "עד חצות להרחיק את האדם מן העבירה", כמו שיתבאר לקמן.

אבל הלכה כרבן גמליאל.

בית המשתה – מסבת משתה יין. והביא את המעשה הזה לחזק בו סברת רבן גמליאל ושהוא הורה כן.

חלבים – הם כל חלבי הקרבנות שמקריבין הכהנים במשך היום.

ואיברים – הם אברי העולה הקרבה בכל יום, הוא אמרו יתעלה⁸⁵: "את הכבש אחד תעשה בבקר וכו'".

שאריות אותם החלבים ואותם האברים קרבים כל הלילה עד שיעלה עמוד השחר, כמו שאמר הכתוב בתמיד⁸⁶: "היא העולה על מוקדה על המזבח כל הלילה עד הבוקר". וכן אכילת הקדשים שהגביל ה' זמן אכילתן שלא יאכלו אלא ליום אחד. והם שבהם נאמר⁸⁷: "ביום ההוא יאכל לא תותירו ממנו עד בקר", הרי דינן גם כן שייאכלו ביום שחיטתן וכל הלילה עד שיעלה עמוד השחר.

ואמרם בכל אלו עד חצות אע"פ שזמנן נמשך עד שיעלה עמוד השחר, סייג כדי שלא תדחק השעה ויבוא לעשות מהם משהו אחר עלות השחר, וזהו ענין אמרו להרחיק את האדם מן העבירה.

פיה"מ, שם

82. דברים ו:ז.

זמניות...".

83. ויקרא כב:ז.

85. במדבר כח:ד.

84. קיימים שני מונחים של 'שעות': א. 'שעות זמניות' – כלומר, שעות שזמנן משתנה לפי אורך היום והתקופה, כך שבחורף שהיום קצר, אורך השעה הוא פחות מ־60 דקות. ובימי הקיץ, שבהם היום ארוך, אורך השעה יכול להגיע עד ל־70 דקות. ב. 'שעות השוות' – שעות שזמנן אינו משתנה לפי אורך היום, אלא לעולם זמנן קבוע, כמו שמקובל בימינו שאורך השעה הוא תמיד 60 דקות. רבינו אומר בשו"ת (סימן קלד) כי בכתבי חז"ל השעות הן 'שעות זמניות'. וזה לשונו: "וזה שכל השעות, שמזכירים החכמים בכל התלמוד, הן שעות

86. ויקרא ו:ב.

87. ויקרא כב:ל.

88. עם הוספה זו ש'משתה' הוא 'מסיבת יין' (שהרי אין טעם לתרגם מילה פשוטה זו – 'מסיבה'), מבקש כנראה רבינו לברר את סיבת שכחתם של אלו לקרות קריאת שמע של ערבית, כי הרי זה לא היה סתם מסיבה אלא 'מסיבת יין' – דבר שגורם לשכחה.

אם ננסה להתעמק בדברי הפירוש, נמצא כי הרמב"ם מתעכב במיוחד על שלשה פרטים:

א. פירוש המילים והתוכן הבסיסי

"אשמורה" – שם שליש הלילה אצלם. "בית המשתה" – מסיבת משתה יין⁸⁸. "חלבים" – הם כל חלבי הקרבנות, וכיו"ב. הרמב"ם אינו מסתפק רק בפירוש המילים, אלא גם 'מתרגם' את המשמעות, כמו שכתב לגבי "האשמורה הראשונה": "נמצא שזה שאמר אשמורה הראשונה הוא שליש ראשון מן הלילה". כמו כן, מבאר רבינו את הסיבות הטבעיות למונחים המובאים במשנה: "עמוד השחר – הוא עמוד האור הבוקע בבוקר... וסיבתו... כמו שנתבאר בתורת המדעים".

ב. ביאור מעמיק

הרמב"ם לא מסתפק בביאור כל המשנה, אלא הוא מעמיק בה ומיישב שאלות שעלולות להתעורר אצל הלומד⁸⁹. כמו "ומה שהצריכו לומר משעה שהכהנים נכנסין ולא אמר מצאת הכוכבים אע"פ שהיא עת אחת". וכן, "והביא את המעשה הזה לחזק בו סברת רבן גמליאל ושהוא הורה כן" – כדי להסביר מדוע היה בכלל צורך להביא את המעשה בבניו של רבן גמליאל.

כ'ביאור מעמיק' נכנס הרמב"ם גם לרעיון הסדר של רבינו הקדוש בסידור המשנה, ומציין מיד בהתחלה: "כבר ביארנו בהקדמתנו טעם התחלתו התחלה זו" – כלומר, טעם להתחלת המשניות כולן דווקא במסכת ברכות. ואח"כ "ומה שהצריכו להגביל זמן קריאת שמע ערבית לפני שיגביל זמן קריאתה שחרית" – על הקדמת משנת "מאימתי קורין את שמע בערבית" לפני המשנה "מאימתי קורין את שמע בשחרית".

ג. פסק הלכה

בכל משנה מסיים רבינו בקיצור ומציין את פסק־ההלכה, ולדוגמא כאן: "אבל הלכה כרבן גמליאל".

לעיל): "שהוא יהיה כמזכיר למי שכבר למד וידע... ותהיה משנתו ותלמודו סדור על פיו".

89. ברובן הן שאלות שאכן התעוררו בגמרא. וכך מקיים הרמב"ם את מה שכתב בהקדמתו (בתועלת הרביעית שהבאנו